

UOT 792

Mahirə Yaqubova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və
İncəsənət Universiteti
dosent
E-mail:maya-64@mail.ru

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında söz sənəti

Xülasə: Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına diqqət yetirdiyimiz zaman onun ensiklopedik biliyə malik olması faktı özünü biruzə verir. Söz ustadı olan şairin yaradıcılığında sözə, şeirə, natiqlik sənətinə, bəlağət elminə böyük qiymət verilir. Nizaminin yaradıcılığında söz sənətinin ecazkar zirvəsi öz əksini tapmışdır.

Geniş dünyagörüşə malik olan Nizami Gəncəvinin rəvan və səlis üslubu, zəngin və orijinal yaradıcılığı onun söz sənətinə dərinlən bələd olmasının təzahürüdür. Məqalədə Nizaminin söz sənəti ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər haqqında məlumat verilir, şairin mövcud məsələyə baxış prizması təhlil edilir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, şairin poemaları, söz sənəti, natiqlik məharəti, nitq mədəniyyəti.

5 yanvar 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev müdrik şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illik yubileyi ilə bağlı sərəncam imzaladı. Müvafiq sərəncama əsasən, 2021-ci il ölkəmizdə “Nizami Gəncəvi ili” elan edildi. Dünya poeziyasının nəhəng sütunlarından biri Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə qədim Gəncə şəhərində dünyaya göz açdı. Azad və özgür ruhlu mütəfəkkir möhtəşəm və əzəmətli yaradıcılığı ilə hökmdarların diqqətini özünə cəlb etsə də, saray şairi olmaqdan imtina etdi və sadə həyat tərzi keçirdi. Ömrünün çox hissəsini Gəncə şəhərində keçirən dahi şair 1209-cu ildə doğulduğu şəhərdə vəfat etdi.

N.Gəncəvinin qələmə aldığı 5 böyük həcmli poema “Xəmsə” adı altında tanınır. Şair “Xəmsə”də cəm olunan poemaları müxtəlif hökmdarlara ithaf etmiş, onların şərəfinə bu poemaları nəzmə çəkmişdir. Nizami “Sirlər xəzinəsi” poemasını Ərzincan hakimi Fəxrəddin Bəhrəmşaha, “Xosrov və Şirin” poemasını Sultan II Toğrula, Eldəgiz Cahan Pəhlivana və Qızıl Arslana, “Leyli və Məcnun” poemasını Şirvanşah Axsitana, “Yeddi gözəl” poemasını Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana, “İsgəndərnamə” poemasının “Şərəfnamə” hissəsini Əbubəkir ibn Məhəmmədə, “İqbalnamə” hissəsini isə Mosul hakimi Məlik İzzəddinə həsr etmişdir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına diqqət yetirdiyimiz zaman şairin müxtəlif elm sahələri üzrə mükəmməl təhsil alması faktı özünü biruzə verir. Belə ki,

mütəfəkkir o dövrün əsas elmləri, xüsusən tarix, astrologiya, tibb, etika və fəlsəfə elmləri barədə geniş məlumatla malik idi. Bununla yanaşı, şairin zəngin təxəyyülü, ifadə qabiliyyəti və orijinal poetik tərzə ölməz əsərlərin ərsəyə gəlməsində mühüm rol oynadı. Nizami “Xəmsə” ilə yanaşı divan da qələmə almışdır. Lakin təəssüflər olsun ki, şairin divanı tam şəkildə müasir dövrə qədər gəlib çatmamışdır. “Əsərlərindən məlum olur ki, şair böyük divan yaratmış, qəzəl və qəsidələr müəllifi kimi şöhrətlənmişdir. Lakin Şərq təzkiyəçilərinin 20 min beyt həcmində olduğunu qeyd etdikləri bu divandakı şeirlərin çox az hissəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır” [1, səh.9].

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə söz sənətinin ecazkar zirvəsini fəth etmişdir. Bənzərsiz əsərlərin müəllifi olan Nizami yetkin, rəvan və təmtəraqlı bir üslubdan istifadə etmişdir. Özünəməxsus və orijinal bir üsluba malik olan Nizami xalq dilinə bələd olan, inanc və adətlərindən xəbərdar olan bir şairdir. Nizami Gəncəvi insanlara bir-biri ilə mülayim danışmağı, lüzumsuz söhbətlərdən qaçmağı məsləhət görürdü. Şair geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutduğu şeirlərdə sözlərdən məharətlə istifadə etmiş, yersiz ifadələrə yol verməmişdir.

Söz ustadı olan şairin yaradıcılığında sözə, şeirə, natiqlik sənətinə, bəlağət elminə böyük qiymət verilir. Dahi şairin bütün poemalarında söz haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır. Natiqlik sənətinə böyük önəm verən şair gözəl sözü qızıldan da üstün tuturdu. Nizaminin fikrincə, söz heç bir fiziki xüsusiyyətlərə malik olmayan mücərrəd bir məfhumdur, sözün fiziki mahiyyətini təsvir etmək mümkün deyil. Şairin yaratdığı müsbət obrazlar natiqlik məharəti ilə düşməni susdurur, dostları isə özünə heyran edirdi. Şair natiqlik sənətindən istifadə etməklə, sözləri yerli-yerində seçməklə zalım hökmdarları tərbiyələndirir, əxlaqsız insanları islah edir, ərköyün gəncləri doğru yola sövq edirdi. Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasında söz qoşmağın fəzilətlərindən söhbət açır, natiqlik sənətinin incəlikləri barədə öz fikirlərini irəli sürür:

Heç kəs əyləşə bilməz sözdən yuxarı qatda,
Dövlətimiz, mülkümüz yalnız sözdür həyatda.
Sözdən xəbərsiz qalır könüldən xəbərsizlər,
Sözün yozumu sözdən daha şux, daha dilbər.[3, səh.59]

Nizami Gəncəvi şairləri peyğəmbərlərlə müqayisə edir, lakin sözü sudan da ucuz edən istedadsız şairləri qınayırdı. Nizami Gəncəvi natiqlik sənətinin bütün nüanslarına ciddi diqqət yetirir, danışığı zamanı lakonizm və konkretliyə böyük önəm verirdi. Çünki danışığı mədəniyyəti dilin tükənməz zənginliklərini öyrənmək və mənimsəmək, onlardan səmərəli və məqsədyönlü istifadə etmək, hərtərəfli inkişaf etmiş bir şəxsiyyət yetişdirmək üçün ən vacib vasitədir. Bununla birlikdə, nitq yalnız insanların ünsiyyət vasitəsi olaraq deyil, həm də bir insanın tərbiyəsində, mənəvi dünyasının zənginləşməsində mühüm bir amil olaraq çıxış edir. Nizami Gəncəvi söz sənətinə bələd olan şairləri ərşin bülbüllərinə bənzədirdi.

Az danış, desinlər sözündə güc var,
Çox sözü dinləyən çox nöqsan tutar.
Çox söyləmək bəlkə sənə asandır,
"Çox oldu" desələr böyük nöqsandır. [4, səh. 65]

Şeirdə məcaz və müqayisələrdən çox məharətlə istifadə edən Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında dilin leksik zənginliyi də öz əksini tapmışdır. Şair dilin və nitqin insanların həyatı üçün zəruri bir əhəmiyyət kəsb etdiyini gözəl anlayırdı. Ümumiyyətlə, o, nitqi insana müsbət təsir göstərən, ictimai axına yönəldən, hətta həyatını dəyişdirə biləcək bir vasitə kimi qəbul edirdi. Şair nitqin insanı xoşbəxt və ya bədbəxt edə biləcəyinə inanırdı, buna görə də Nizami Gəncəvi nitqdən diqqətlə və məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsini məsləhət görürdü. Məhz bu qaydalara riayət etmək nitq mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Nitq mədəniyyəti isə ölçülüb-biçilmiş incə sözlərdən istifadə etməklə hasil olur:

Ölçülüb biçilməmiş dağınıq sözlər belə
Sözsə... zərgər yanında bənzər gövhərə, lələ.
Ölçülüb-biçilərsə incə fikir, incə söz,
Nə qədər gözəlləşər, olar ürəyincə söz. [3, səh.60]

Nizami Gəncəvi söz sənətini hər bir insanın mədəniyyətini, mənəviyyatını və əxlaqi keyfiyyətlərini nümayiş etdirən bir amil hesab edirdi. Onun fikrincə, şair söz sənətinin bütün sirlərindən agah olmalıdır. Şeir həm məzmunca, həm də formaca zərif və gözəl üslubda nəzmə çəkilməlidir. Ustalıqla nəzmə çəkilmiş şeir mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi olduğu üçün söz sənətinə hörmətlə yanaşmaq lazımdır.

Şair "Leyli və Məcnun" poemasında da söz sənətinin problemlərinə toxunur, müvafiq poemada az danışmağın gözəlliyindən söhbət açır, insanlara artıq və yersiz ifadələrdən uzaq qaçmağı tövsiyə edərək lakonizmə üstünlük verir.

İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin.
Az sözün inci tək mənası solmaz,
Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz.[5, səh. 52]

Şairin gəldiyi qənaətə görə nitq mənalı, sadə və başa düşülən olmalıdır, nitq fəaliyyəti zamanı dinləyicinin şəxsiyyətini və vəziyyətini nəzərə almaq lazımdır. Ünsiyyət etikasına xüsusi önəm verən şair insanları danışmaq zamanı etik normalara riayət etməyə səs-ləyirdi. Şairin yaratdığı obrazlar haqsızlığa məruz qaldıqda belə əxlaq dairəsindən kənara çıxmır, ona düşmən olan kəslərlə əxlaq çərçivəsində davranır. Şairin "Yeddi gözəl" poeməsindəki "Xeyir və şər" hekayəsi buna ən bariz bir nümunədir.

Nizami Gəncəvi insanları kobud sözlərdən və uyğunsuz ibarələrdən uzaq durmağa səs-ləyir, şairlərə etikadan kənar şeirlər yazmağı məsləhət görmürdü. Əxlaqsız ibarələrin ehtiva olunduğu şeirləri yazmaqda, kağızı ağ saxlamağı

daha sərfəli hesab edirdi. Şairin fikrincə, gözəl söz qiymətsizdir, insanın dediyi mənalı ifadələr dünyada əbədi olaraq bərqərar olacaqdır. İnsanlar tarixən gözəl sözlərdən, hikmətli ifadələrdən feyziyab olmuş, bu ifadələr nəsildən nəslə ötürülmüşdür. Dünyada tanrının yaratdıqlarının içərisində ən qiymətli və ən əbədi olan dəyərli sözlərdir:

Tanrı yaratmışsa hər nə yaxşı bax,
Sözdən başqa bir şey yaşamayacaq
İnsanın qalacaq sözü yadigar,
Yeldir yerdə qalan başqa hər na var. [6, səh. 40]

Nizami Gəncəvinin fikrincə insanlar söz vasitəsilə bir-birləri ilə ünsiyyət qurur, illərlə bağlı qalmış qapılar da söz vasitəsilə açılır. Allah yaratdığı canlılardan tək-cə insana nitq bəxş etmişdir, bu baxımdan da insan nitqin aliliyini dərk etməlidir. Sözün qiymətinə böyük önəm verən Nizaminin söz sənətkarı kimi dünyada iz qoyması heç də təsadüfi xarakter kəsb etmir. Nizami Gəncəvi qədim yunan mütəfəkkirlərinin ritorika və məntiq haqqındakı fikirlərini dərindən əxz etmişdi. Bu fakt onun yaradıcılığına da əsaslı bir şəkildə sirayət etmişdir.

Dindirən olmasa danışma hədə,
Kəsəri yavaş vur, sınmasın gövhər.
Sormadan kim sözə başlasa, bişəkk,
Sözünü küləyə sovurmuş, demək. [7, səh.36]

Nizami Gəncəvinin rəvan və səlis üslubu, zəngin və orijinal yaradıcılığı onun söz sənətinə dərindən bələd olmasının təzahürü nəticəsində özünü biruzə vermişdir. Kamillik zirvəsinə qədəm qoymuş şairin əsərlərində boş və mənasız ibarələr yoxdur, şair sanki özünü oxucuya nümunəvi nitq kimi göstərir, insanları lüzumsuz ifadələrdən çəkinməyə çağırır. Şairin fikrincə hikmət və irfan sahibi olan şəxs sözün dəyərini anlayır, bu səbəbdən də nitqindəki hər bir ifadə böyük dəyər kəsb edir. Bir sözü lazımi anda lazımlı yerdə tətbiq etmək nitqin gücünü artırır. Danışmaq zamanı lüzumsuz ifadələr işlətmək nitqin təsir gücünü azaldır.

Dəniztək düşüncəm, dürtək sözlərim,
Ləl ilə doludur mənim əsərim.
Şah özü sərrafdır, qədrini bilər,
Sözünün rütbəsi qat-qat yüksələr.[8, səh.31]

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında əxlaq tərbiyəsi nitq mədəniyyəti ilə bağlı olduğunda özünəməxsus bir mahiyyət kəsb edir. İnsan əxlaqı nitq tərbiyəsində özünü göstərir. Nitq mədəniyyəti insan əxlaqının səviyyəsini təyin edən əsas meyardır. İnsanın aliliyi, başqalarına hörmət və cəmiyyətdəki mövqeyi nitq, bilik və zəhmət sayəsində əldə edilir. Kimin söz sənətinə hörməti, biliyi və müsbət düşüncəsi varsa, cəmiyyətdə şöhrət və şərəfə sahibdir. İnsanlar sözdən şəxsi həyatda istifadə etməklə yanaşı, ictimai fəaliyyətlərdə də insanlar qarşısında çıxış edir, öz fikirlərini insanlara çatdırırlar. Dialoq zamanı bir insan heç bir halda

qarşısındakı insanı alçaltmamalı, hər zaman digərlərinin şəxsiyyətinə hörmət etməli və eyni zamanda, öz ləyaqətini qorumalıdır. Şair yersiz və kobud ifadələri ölçüsüz sözə bənzədir, söz sahibinə ismətli olmağı rəva görürdü. Nizami Gəncəvi sözə önəm verən insanları danışarkən təmkinli olmağa səsləyirdi.

Hər şeiri bəyənmə sən, yarat elə bir əfsun,
Dünyanın şah əsəri sənin qismətin olsun.
Lovğalanma, görsən də gövhəri əllərində,
Ondan da əlasını ara öz içərində. [3, səh.63]

Mütəfəkkirə görə insanlar danışdığı zamanı sözlərini seçərkən diqqətli olmalıdır. Həmsöhbətə müsbət təsir göstərmək üçün asan və başa düşülən sözlər seçmək lazımdır. Danışdığı zamanı əsas məsələ kiminsə haqlı olmasını sübut etmək deyil, dinləmək bacarığı və başqaları ilə ünsiyyət qurmaq qabiliyyətidir. Səmiyyətiyyət və mülayimlik bütün xeyirxahlıqlardan daha yaxşıdır. Təhsilin və əxlaqın gözəl xüsusiyyətlərindən biri də insanın ünsiyyət qurmaq bacarığıdır. Nizami sözün qüdrətindən istifadə edərək, zalım hökmdarları ustalıqla tənqid edirdi. Şairin bu qəbildən olan tənqidi “Sirlər xəzinəsi”ndə ehtiva olunan “Adil Nuşirəvan və vəzirin hekayəti”ndə öz əksini tapmışdır. Tənqiddən utanan hökmdar ölkəni ədalətlə idarə etməyə başlayır, əvvəllər zalımlığı ilə tanınan hökmdar bu hadisədən sonra “Adil” ləqəbi ilə tanınır. Şair hökmdarların belə sözə önəm verdiyini dəfələrlə vurğulayır, insanların söz vasitəsilə şöhrətləndiyini xatırladırdı.

Dünya poeziyasında silinməz iz buraxan şair özünü söz mülkünün hökmdarı sayırdı.

Söz mülkündə hakim mənəm. Kim, söyləyin mənəm təkin
Sahib-qiran qüdrətilə zəfər qapısı açandır?![9, səh.121]

Şeir yazmağı, söz qoşmağı böyük fəzilət hesab edən Nizami Gəncəvi sözü xilqətin birinci gözəli adlandıırırdı. Şairin fikrincə, qələm belə sözdən güc almış, kainat sözün qüdrəti ilə bərqərar olmuşdur. İnsanların tarix boyu sözdən istifadə etməsinə baxmayaraq, söz heç vaxt tükənməmişdir, əksinə, lüğət tərkibi daha da zənginləşmiş, yeni sözlər meydana gəlmişdir. Şair yeni sözləri köhnə qızıldan üstün hesab edirdi. Nizaminin fikrincə, şair sözün qüdrətindən istifadə etməklə bütün fələyi özünə qul edə bilər.

İstər ideoloji məzmunu, istərsə də bədii xüsusiyyətləri ilə Nizaminin yaradıcılığı klassik poeziyanın zirvəsində qərar tutur. Özünəməxsus üsluba malik olan şair özündən sonra poeziya dünyasına böyük təsir göstərmişdir. Ensiklopedik biliyə malik Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı müasir dövrdə də geniş müstəvidə araşdırılır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi “...Nizami Gəncəvi bütün bəşər sivilizasiyasına məxsusdur. Onun dünya sivilizasiyasına, dünya mədəniyyətinə, dünya ədəbiyyatına verdiyi töhfə hamıya məlumdur”[10].Şairin toxunduğu mövzular bəşəri problemlərə həsr olunmuşdu, bu nöqteyi-nəzərdən, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı çağdaş dövrdə də aktual əhəmiyyət kəsb edir. Şairin

zəngin irsi dünya arenasında təbliğ edilməli, bu zəngin irsin maarifləndirici və tərbiyələndirici məqamları gələcək nəsillərə çatdırılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Anar. Söz dünyası. Birinci cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2018, 520 səh.
2. Poeziya dünyasının dahisi: metodik vəsait /tərt. ed. M.Məmmədov; ixtis. red. vəbur.məs. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva; M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.-Bakı, 2012.-64s
3. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004, 264 səh.
4. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 392 səh.
5. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 288 səh.
6. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 336 səh.
7. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 432 səh.
8. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 256 səh.
9. Nizami Gəncəvi. Lirikə. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 160 səh.
10. Əliyev Heydər. Rusiya Federasiyasının Lüksemburqdakı səfirliyi ərazisində Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin abidəsi önündə çıxışı (22 aprel 1996-cı il) // <https://lib.aliyevheritage.org/az/9041516.html>

Махира Ягубова

Словесное искусство в творчестве Низами Гянджеви

Резюме: При анализе произведений великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви становится очевидным тот факт, что он обладает воистину энциклопедическими познаниями. В творчестве поэта как мастера слова, в целом большое значение придается слову, поэзии, ораторскому искусству, красноречию. Помимо этого, в творчестве Низами отражена самая вершина словесного искусства. Свободный и в то же время ясный стиль поэтического изложения Низами, богатое и самобытное творчество, широкий кругозор сформировались и проявили себя на основе его глубоких познаний в словесном искусстве. В статье представлена информация о взглядах Низами Гянджеви.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, стихи поэта, словесное искусство, ораторское искусство, культура речи.

Mahira Yagubova

The art of speech in Nizami Ganjavi's creativity

Summary: When we pay attention to the works of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, the fact that he has encyclopedic knowledge shows itself. In the works of the poet, who is a master of words, great value is attached to the word, poetry, oratory, eloquence. The wonderful peak of word art is reflected in Nizami's work.

Nizami's fluent style, rich and original creativity, which has a wide outlook, manifested itself as a result of his deep knowledge of the art of speech. The article provides information about Nizami's views on the art of speech, the poet's view of the current issue is analyzed.

Key words: Nizami Ganjavi, poet's poems, word art, oratory skills, speech culture.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 14. 03. 2021

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 14. 03. 2021

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15. 03. 2021

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: sənət-şünaslıq üzə fəlsəfə doktoru, Elçin Cəfərov